

A. Calderini, G. Chierici, C. Ceccelli, La basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano, 1951 (ἐκ σελ. 296 μετὰ 51 ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων ἐντὸς τοῦ κειμένου καὶ 100 πινάκων: ἀρχιτεκτονικῆς, γλυπτικῆς καὶ ζωγραφικῆς τοῦ μνημείου, ἐξ ὧν πέντε ἐγχρωμοί).

Ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Ἰδρύματος Treccani degli Alfieri, ἐξεδόθη ἐσχάτως ἀξιόλογος μελέτη περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου τοῦ Μείζονος τοῦ Μιλάνου εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐκδιδομένων ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω Ἰδρύματος ἔργων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τέχνην τῆς πόλεως τοῦ Μιλάνου.

Ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου εἰς ρυθμὸν περικέντρου τετρακόγχου κτίσματος μετὰ τριῶν συνεχομένων ὀκταγωνικῶν παρεκκλησιῶν εἰς τὴν ἀνατολικήν, βορείαν καὶ νοτίαν αὐτοῦ πλευράν, εἶχεν ὑποστῇ σοβαρὰς μετατροπὰς κατὰ τὸ ΙΑ', ΙΣ', καὶ ΙΘ' αἰῶνα, αἵτινες εἶχον τοσοῦτον ἁλλοιώσει αὐτόν, ὥστε ἀμφίβολον ἦτο ἂν διεσώζετο καὶ ἐλάχιστον μέρος τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου. Ἀνασκαφαὶ εἰς τὰ θεμέλια καὶ πέριξ τοῦ ναοῦ καὶ ἐπιμελεῖς ἔρευναι γενόμεναι πρὸ δεκαετίας ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Chierici καθώρισαν πλέον σαφῶς τὰ τμήματα τοῦ κτηρίου, ἅτινα προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς, ὅπως καὶ τὸ ἀρχικὸν σχῆμα καὶ τὴν καθόλου μορφὴν τοῦ ναοῦ, πρὸς δὲ καὶ τὸν προσορισμὸν καὶ χρονολογίαν τῶν γύρωθεν παρεκκλησιῶν.

Συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα τοῦ Chierici, τὸ κύριον σῶμα τοῦ ναοῦ διέσωσε τοὺς ἀρχικοὺς τοίχους του μέχρι τοῦ ὕψους τῶν ὑπερώων μετὰ τῶν παραθύρων του, ἅτινα εἶχον ἐντοιχισθῇ, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν τοὺς ἀρχικοὺς πεσσούς.

Ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος, προέρχεται τὸ πρὸς ἀνατολὰς ναῖδιον τοῦ ἁγίου Ἰππολύτου, συνδεδεμένον ἐνιαίως μετὰ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καθὼς καὶ τὸ πρὸς νότον συνεχόμενον πρὸς τὸν ναὸν ὀκταγωνικὸν μετὰ προθαλάμου ναῖδιον τοῦ ἁγίου Ἀκυλίνου. Ἐξ εὐρεθέντων ἐν αὐτῷ ἀγωγῶν ὕδατος πιστοποιεῖται ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἀρχικοῦ βαπτιστηρίου. Δι' ἀνασκαφῶν ἐπίσης προσδιωρίσθη, πρὸς ἀνατολὰς ἑκατέρωθεν τοῦ ἁγίου Ἰππολύτου, ἡ ὑπαρξίς δύο ἐπιμήκων ψηφιδωτῶν χώρων, τὰ θεμέλια τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν, πρὸς δυσμὰς δὲ μέγα τετράστων αἵθριον.

Οἱ τέσσαρες ἀνανεωθέντες πύργοι τοῦ κτηρίου, οἱ θεωρούμενοι μεταγενέστεροι, βεβαιοῦνται ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς πρώτης ἐποχῆς, διασφύζοντα δὲ εἰς αὐτοὺς λείψανα τῆς στεγασέως μαρτυροῦν ὅτι ὁ κεντρικὸς χώρος τοῦ ναοῦ ἐστεγάζετο διὰ κτιστοῦ θόλου, ὅστις εἶχε κατὰ τὸν Chierici, σχῆμα σκηνῆς, ὅμοιον πρὸς τὸν σφζόμενον θόλον τοῦ ἁγίου Ἀκυλίνου, ὁ δὲ γύρω διάδρομος ἐστεγάζετο διὰ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου.

Οὕτω διὰ τῆς ἐρένης τῶν Ἱταλῶν ἀρχαιολόγων ρίπτεται πλέον φῶς εἰς ἓν ἀπὸ τὰ πλέον προβληματικὰ παλαιοχριστιανικὰ κτίσματα, ἡ σπουδαιό-

της τοῦ ὁποίου εἶναι κατὰ τοῦτο μεγάλη, καθ' ὅσον ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸν σφῶζόμενον εἰς ὕψος δεῖγμα τετρακόγχου περικέντρου τύπου τοῦ τέλους τοῦ Δ' — ἀρχῶν τοῦ Ε' αἰ., ὅπως χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Chierici ὁ ναός, ἐνῶ μέχρι τοῦδε ἀπεδίδετο ὑπὸ τῶν πλείστων βυζαντινολόγων εἰς τὸν Γ' αἰῶνα, καὶ συνεδέετο πρὸς τὸν ἅγιον Βιτάλιον τῆς Ραβέννης.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ναοῦ καὶ τὴν τοποθέτησίν του εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ Chierici ἀπομονώνει τὸν ἅγιον Λαυρέντιον, ἀποχωρίζων αὐτὸν ἀπὸ τὰ συγγενῇ περιέκεντρα σύγχρονα μνημεῖα τῆς Μ. Ἀσίας, Ἑλλάδος καὶ Συρίας, θεωρῶν αὐτὸν—ιδίως διὰ τὴν ἐφαρμογὴν κτιστοῦ τρουλλοῦ—προῖον τῆς ἐγγωρίου ἀκμῆς τοῦ Μιλάνου καὶ συνδέων αὐτὸν πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν. Οἱ κτιστοὶ ὅμως τρουλλοὶ εἶχον ἤδη ἐφαρμοσθῇ εἰς σπουδαίους περικέντρους ναοὺς τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, ὥς γνωρίζομεν καὶ ἐκ φιλολογικῶν πηγῶν (Γρηγορίου Νύσσης), ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου τὸ σχῆμα τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου ἔχει εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς λεπτομερεῖας στενωτάτην σχέσιν πρὸς τὸ τετρακόγχον κτίσμα τῆς στοᾶς τοῦ Ἀδριανοῦ ἐν Ἀθήναις, ὅπερ, κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν γνώμην, εἶναι ἐθνικὸν κτήριο τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ ἐπομένως ἄμεσον πρότυπον τοῦ ναοῦ τοῦ Μιλάνου.

Τὴν περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ ἔκτενῇ καὶ ἀξιόλογον μελέτην τοῦ ἀρχιτέκτονος Chierici συμπληρώνει ἡ ἐξέτασις τῶν διακοσμοῦντων τὸν ναὸν μωσαϊκῶν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ C. Ceccelli, ὑπὸ τοῦ ὁποίου γίνεται ἐπισταμένη εἰκονογραφικὴ καὶ τεχνοκριτικὴ ἀνάλυσις, πρῶτον μὲν τοῦ γνωστοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν δύο σκηνῶν τοῦ Προφήτου Ἠλία εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ βαπτιστηρίου (ἁγίου Ἀκυλίνου), κατόπιν δὲ τῶν νέων μωσαϊκῶν τῶν ἐλθόντων εἰς φῶς εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ βαπτιστηρίου, ἅτινα εἶχον ἐκδοθῇ καὶ ὑπὸ τοῦ Καρδιναλίου Schuster. Εἰς τὰ νέα αὐτὰ μωσαϊκὰ παρίσταται ἡ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, ἐξ ἧς διεσώθησαν λείψανα προσωπογραφιῶν διατεταγμένων εἰς δύο σειράς: ἄνω τῶν Ἀποστόλων, κάτω τῶν Πατριαρχῶν, εἰς δὲ τὰ πλάγια Μαρτύρων. Παραπλεύρως τῆς προσωπογραφίας τοῦ Πατριάρχου Ἰούδα διεσώθη οἰκογενειακὴ σκηνὴ παριστῶσα τὸ ἐπεισόδιον τῶν δώρων τοῦ Ἰούδα πρὸς τὴν Θάμαρ.

Ἡ τέχνη τῶν νέων μωσαϊκῶν ἔχει, κατὰ δρθὴν γνώμην τοῦ Ceccelli, ἔκδηλον τὸν πρὸ τοῦ θεοδοσιανοῦ κλασικισμοῦ ἱμπρεσιονιστικὸν χαρακτῆρα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ Δ' αἰῶνος, ὅμοιον πρὸς τὸν τῶν μωσαϊκῶν τῆς ἁγίας Κωνσταντίνης Ρώμης καὶ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Νεαπόλεως, ἀποδίδονται δὲ τὰ μωσαϊκὰ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου (374—395). Ἐν τέλει ὁ Ceccelli ταυτίζει τὸν ναὸν ὥς ἐκ τῆς θέσεώς του πρὸς τὴν βασιλικὴν Πορτιανὴν (Portiane) τοῦ Μιλάνου, οὕτω δὲ ἐξηγεῖται διὰ ποῖον λόγον χαρακτηρίζεται «βασιλική» ὁ περιφερικὸς τετράγωνος ναὸς τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου.

Τὸ νέον τοῦτο ἔργον τῶν Ἱταλῶν ἀρχαιολόγων, δι' οὗ διευκρινίζεται πλήρως τὸ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς σπουδαῖον μνημεῖον τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Θεοδοσίου καὶ προσφέρεται νέον ὕλικὸν μωσαϊκῶν, ἀποτελεῖ ἑξαίρετον συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης οὐχὶ μόνον τοῦ Μιλάνου ἀλλὰ καὶ γενικώτερον τῆς τόσον ἑλλιπῶς γνωστῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

V. Laurent, *Documents de Sigillographie. La collection C. Orghidan (Bibliothèque byzantine, Documents I). Paris (Presses universitaires de France). 1952.*

Ὁ πατὴρ V. Laurent εἶναι πρὸ πολλοῦ γνωστὸς ὡς διακεκριμένη ἀθθεντία ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων, τῶν ὁποίων τώρα ἐτοιμάζει τὸ Corpus. Τὸ ὑπὸ κρίσιν βιβλίον ἀποτελεῖ συμβολὴν πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπόν, εἶναι δὲ πλήρης περιγραφικὸς κατάλογος συλλογῆς ἐξ 691 σφραγίδων τοῦ τὸ 1944 ἀποθανόντος ἀρμενικῆς καταγωγῆς Ρουμάνου βιομηχάνου Κωνσταντίνου Ὁργιδάν. Ἡ ἐργασία τοῦ πατρὸς Laurent εἶναι ἰδιαιτέρως εὐπρόσδεκτος διότι ἡ συλλογὴ τοῦ Ὁργιδάν εἶναι πλέον ἀπρόσιτος εἰς τοὺς ἐπιστήμονας τῆς Δύσεως.

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος συλλογὴ δὲν εἶναι βεβαίως πρώτης τάξεως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ποιότητα καὶ διατήρησιν τῶν σφραγίδων, τοῦτο ὅμως δὲν μειώνει τὴν ἀξίαν των ὡς ἱστορικῶν στοιχείων. Εἶναι πολὺ κατωτέρα τῆς συλλογῆς τοῦ Howland Show τῆς ἐναποκειμένης εἰς Dumbarton Oaks, ἥτις ἀποτελεῖται ἀπὸ 2400 περίπου σφραγίδας, καὶ μεταξὺ ἄλλων περιλαμβάνει μίαν ὥραιότατην τοῦ πατριάρχου Φωτίου. Μία ἄλλη μεγάλη συλλογὴ, τῆς ὁποίας οὔτε ἡ ἔκτασις οὔτε τὸ περιεχόμενον εἶναι γνωστὰ, εἶναι ἡ τοῦ μακαρίτου Θωμᾶ Whittemore, ἐναποκειμένη τώρα εἰς τὸ Fogg Museum ἐν Boston, Mass.

Ἡ ἐργασία τοῦ πατρὸς Laurent εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ὑποδειγματικῆς. Αἱ σφραγίδες διαιροῦνται ἀναλόγως πρὸς τὸν βαθμὸν ἢ τὸ ἀξίωμα τῶν κατόχων των. Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ αὐλή του, αἱ πολιτικαὶ καὶ στρατιωτικαὶ ὑπηρεσίαι, ἡ Ἐκκλησία κ.τ.λ. Εἰς τὸ τέλος παρατίθενται σφραγίδες αἵτινες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθοῦν εἰς μίαν ἀπὸ τὰς κατηγορίας αὐτάς, ὡς π.χ. αἱ φέρουσαι ἀπλῶς οἰκογενειακὸν ἢ χριστιανικὸν ὄνομα, μονόγραμμα, κ.τ.λ. Ὑπάρχουν νομίζω μερικαὶ ἀβλεψίαι εἰς τὴν ταξινόμησιν. Οὕτω π.χ. ὕπατοι ἀναφέρονται εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ παλατίου (ἀρ. 85–89), καὶ ἔπειτα ἐμφανίζονται πάλιν ὑπὸ τὴν διαίρεσιν «Appellations et fonctions diverses»